

ČAS A PROSTOR ŠALDOVY LYRIKY

Lyrika neznámená pro F.X. Šaldu ^{žádný} odpočinek od vážných životních problémů, není sladkou zátokou, kam ^{by} doléhaly vlny už ztišené a zvládnuté. Šaldova poezie je naopak vždy motivována týmiž otázkami, jimiž žije dílo kritikovo: i zde je v sázce celý smysl lidského života. Je to poezie, kde se určuje vztah člověka k univerzu, jeho postavení uprostřed skutečnosti, směr a cíl jeho činů. Šaldův zápas se v lyrice stává naopak ještě jednoznačnější, neboť všechny velké otázky života a tvorby klade jako otázky po vlastní životní cestě.

Lyrické situace vytváří Šalda tak, že promítá všechny hodnoty člověka životního úsilí do míjejícího času, do zániku, do smrti. Tuto koncepci rozvíjí Šaldova sbírka Strom bolesti ⁽¹⁹²⁰⁾ do celé symbolické soustavy, ¹⁾ již má být stanovena nejvlastnější dominanta celého lidského života: touto dominantou je takové vzepětí lidské tvůrčí uslechtilosti, jež může být přerušeno smrtí a jež ve smrti přetrvává, vzrůstá, zvětňuje se. Skrze smrt je čas viděn nejen jako nejvlastnější závit lidského dramatu, ale zároveň jako něco, ^{co je negováno, co} je člověkem vstřebáno do nadčasových ideálů, co tvoří jakousi vznešenou říši idejí, věčnost, absolutno. Čas je prázdno, které má být zaplňováno něčím nadčasovým. Čas se řítí stále vpřed, ale jeho smysl je právě v transcendování tohoto slepého proudu. Smrt je tu proto, aby člověk pochopil tuto zvláštní dvojznačnost času: jeho prázdnotu i jeho spěch dobrat se věčnosti, naplnit se, překročit bezbřehý spád vteřin něčím, co dává všem vteřinám smysluplné určení. Nezbytným počátkem tohoto překonávání řídicího se časem je už to, že si uvědomují jeho prázdnotu:

Vytřesťený v celé své prázdno a pusto
vím teprve nyní:
jak nejsem a nikdy jsem nebyl.

/Na Božím srdci, Strom bolesti/

Člověk si uvědomuje nenaplněnost své existence. Cítí v čase, že je neúplný, že je jen

bědná onuce žalná

převozená přes jakous strašlivou vesmírnou ránu

Na Božím srdci, Strom bolesti

Smrt obnažuje právě tyto chatrné vazby naší existence, odkrývá člověku ubohost a nedokonalost. Ale současně aktualizuje z lidského zápasu ty nezníčitelné hodnoty, jimiž se člověk vzepřel svému polobytí a jimiž nakreslil obrysy lidského času jako času dobytého cílevědomým tvůrčím zápasem. Šalda věnoval Strom bolesti zemřelé Růženě Svobodové, která je tu oslavena jako symbol lidské vznešenosti a nepomíjitelnosti.

Všecky nejdrobnější věci života, jichž Šalda pietně vzpomíná, jsou vtahovány do lidského dramatu, vystupují z všedního času jako symboly zápasu. Šalda chce sepnout celý jeden konkrétní plodný život do veliké celistvosti, kde všemu patří odlesk věčnosti. Mnoho motivů tu má vyslovené náboženské ladění, avšak nemyslím, že by tu Šalda chtěl vbudovat lidský život do metafysické náboženské stavby.²⁾ Spíš tu jde o vysokou stylizaci dantovského typu. Celá ta mnohonásobná transformace zvěčnělé ženy do Světla přímo navozuje rajské motivy Dantovy Božské komedie, její světelné nebeské sféry, jimiž člověk stoupá výš a výš v hierarchii Ráje. Slyším tu všude výrazný dantovský tón, třeba ve verších

Teď duše Tvoje jediný je světla proud,
v něm světy celé žíviti se mohou a v něm plout.

Tvá nynější sláva, Strom bolesti

Všecky náboženské stylizace směřují ve Stromu bolesti hlavně k zvýraznění ~~hodnot věčně lidských~~ ^{poznané pravdy}: dávají vysoké místo všemu, co vede k překonání a rozpoznání KLAMU a MAMU, k vědění, že nás obepínají

zdaje a mátohy utkané ze tmy, šalby a mrazu,

obrozujícím vidění, že všecko je nedokonalé

a já nejřídší ze všech.

Na Božím srdci, Strom bolesti

Jen smrt odkrývá tuto naši řídkost a umožňuje nám vidět, ^(za jistou cenu) ~~svým~~ vlastně

člověk může vstoupit DO STŘEDU BYTÍ /Obrozeného, osvobozeného světa

časnírko, Strom bolesti/.

To, co tvoří vlastní lidský svět, je u Šaldy neseno několik základními klíčovými gesty. Strom bolesti klade důraz na to, že se člověk doslova probíjí a protápává životem:

tápu, v každou vrážeje hranu,
bije do každé čelem stěny
[Z plamenů zdvižený, Strom bolesti]

Právě ona úporná zápasivá cesta uprostřed pomíjivosti je ^{člověka} nejdůstojnější; ~~lidskou skutečností;~~

Tak klopýtám, tápu, pahýly rukou
vrážím do skutečností,
jež byly a jichž nebude záhy,
nebo do těch, které se zrodily právě -
a provívám si stezku
mezi věcmi, lidmi a smrtí,
/.../

[Z plamenů zdvižený, Strom bolesti]

Právě tato STEZKA MEZI VĚCMI, LIDMI A SMRTÍ je cestou, na níž jediné lze zahlédnout onu ~~žádoucí~~ ^(člověka) idealitu, k níž ~~celý lidský svět~~ směřuje, k níž se pne jako vzhůru rořoucí strom, plný bolesti, ale také plný světla, ražení, věčně pracujících kořenů. Šalda chce obsáhnout všecku konkrétní zraňující naléhavost života. Žije životní rozpory jako samu úrodnou ^(vytvořenou) hlinu ~~žádoucí~~ ideality. V básni Čas Proserpinin ve Stromu bolesti rozvíjí sugestivní obraz podzimního času, v němž všechny polaritty nabývají oslnivé ostrosti, ale v němž se zároveň spájejí do harmonického vyznívání konečných souzvuků:

A všecko do šířek se rozstoupilo
a prchlo kamsi v bezmezí:
i země, víc však ještě nebe nad tebou.
Teď kolem aster jdeš, jichž dotkl se již první mráz,
a z hlubších vrstev věcí, vidíš, tryská jakýs jas,
jenž nad světlem dne vítězí:
jsou věci nějak obnaženy
a pohledem se z nitra v tebe vtnou.

to životním tápaním a škrze životní tápaní dospějeme do jasného Proserpinina času, odkud vedou výhledy ~~(do skrytého jasu)~~ do nitra věcí, do samotného vznešeného klídu, ^{(byti (do 2. věci} ~~žádoucí~~ ^(zrozením) ideality našeho ^(celým životem) snažení. Tato harmonizace je vstupem do nadčasových dimenzí, je smírem, který se klene nad zoufalým spěchem vteřin, je darem, který si člověk ^(celým životem) vykupuje svým zápasem a který ~~ma poskytuje~~ ^(skutečností) najednou promluvivší nitra věcí, světa, hlubin

Od Stromu bolesti vede k Šaldovým básním, otiskovaným od roku 1928 v Zapisníku, nepřerušená vývojová linie. Co je však nejnápadnější: ¹⁹²²

Šalda téměř zcela opouští náboženskou, dantovskou projekci a píše velice konkrétní lyrické analýzy svých životních situací. V popředí už není symbolika ideální, absolutní, nýbrž symbolika živoucího životního zápasu. Místo klidově zářivého Světla se teď do centra posouvá symbol

FLAMENE:

Já ruku holou v tebe ponořil, ó, plameni,
a srdce hledal, střed a bod.

/Plamen, Zapisník II/

Člověk chce VIDĚT HOŘET SVÉ DNI /Předjaří, Zapisník II/, touží po prudkém žáru života:

Na zbytek dnů svých dýchám,
by dohořely rychleji.

/Přestupná stanice, Zapisník I/

To je velice důležitý významový posun: ve Stromu bolesti Šalda také hořel VÝKRIKEM SVÉHO VNITŘNÍHO OHNĚ, /JENŽ TOUŽÍ UHOŘET VE VĚTŠÍM, VE VĚTŠÍM, VE VĚTŠÍM ŽÁRU, ale cílem mu bylo ROZTÁTI NAPOSLED v SAMOTNÉM SVĚTLE /Z plamenů zdvižený, kde světlo je absolutním Světlem. Vše tu mířilo k poslednímu Světlu, zcela v dantovském duchu:

A Světlo tváře Jeho zalije mne pak i všecko.

V lyrice Zapisníku nemíří šlehající plameny do absolutna, nýbrž naopak poklesají do nicoty, stávají se POPELEM. Symbol popela doprovází teď napořád symboly plamene, žáru, šlehání vzhůru. Šaldova lyrika je přímo zasypávána popelem, fyzicky nahmatává POPEL DNÍ ZHOŘELÝCH. Svůj životní podíl nazývá Šalda PODÍLEM POPELE, MRAZU. ^(Jeho lyrický úděl) Člověk ví stále o prázdnu, jako o něm věděl už ve Stromu bolesti, ale teď do tohoto prázdna chce šlehat a prohořet, ^{se} chce nejprve zazářit, než zhasne:

Za sluncem žizeň tvá, v ně vbořiti se tak poslední silou,
jež ještě zbyla tí!

/Niké bezkřídla V, Zapisník V/

Pro lyrický prostor je teď nejdůležitější ono VBOŘITI SE. Ruce jsou

/.../v křeči zařaté do ostřic
jak do břitev, až stříká krve nach...

/Ruce, Zapisník IV/

Navzdory všeničivému podzimu trvá vášně hořet, pulsovát, vzpínat se vzhůru:

Ke kráse přísát, do vteřiny vpít
 ty nechtěj zírat, jak schnou poslední tvé dni.
 Na venek klidný, slyš jen buben bít
 svých žil, horečný tep nalitý vnitřní povodní.
 /Jak zářivý..., Zápisník IV/

VBOŘIT SE, ZATÍNAT SE, BÍT, TEPAT, to jsou základní dynamismy Šaldova vzdoru vrženému do tváře prázdnu. ~~XXXXXXXXXX~~ ento vzdorný pohyb, toto odpírání nicotě je jen odpovědí na naléhavé dotírání smrti. Samo prázdno se do nás zatíná a chce nás ^(zničit) rozetnout:

Ale široké prázdno do mne se vpírá,
 svistí a na mne si lehá
 a já se potácím pod ním.
 /A slunce studené úkosem hledí, Zápisník IV/

Tento lidský vzdoropohyb charakterizuje i Šaldův čas. Vtínat se do vteřin, vrůstat do pomíjení všemu navzdory a zakořenit se tu k životu, vyvzdorovat si na čase chvíli milosti, chvíli krásné ^(či alespoň možné) rovnováhy, to je časová paralela k Šaldově prostorové orientaci: pod návějemi popela je stále třeba hledat jiskru, která může znovu zažehnout plamen, rozfoukat vteřiny do žhavého dechu. V básni Tulák veleměst se Šaldův lyrický hrdina stylizuje do podoby někoho, kdo ^(objevuje) ~~hledá~~ po všech zmizelých tulácích obytky jejich ohně, který jimi kdysi šlehal:

Jiskra po nich v popelu, zdá se mi, chvíli ještě se třese.
 A jako dítě ospalé, ve snách už zpola,
 ke kamnům vyhaslým vztahuje ještě churavé ruce,
 tak i já ušlé své oči napínám jak jiní ustydlé nohy
 a na tomhle hřeji je ohni, ~~XXXXXXXXXX~~
 jehož už není a jehož snad nebylo ani.
 /Zápisník II/

Živé vědomí zániku ³⁾ je ve všech básních Zápisníku veliké: NA VŠECKO POPELA JIŽ LEHLY NÁVĚJE /Niké bezkřídla VI, Zápisník V/, cítíš všude váhu ČASU, KTERÝ UŽ NENÍ. V desítkách veršů se ^(čítá) ~~chvěje~~ zoufalý stesk nad SMÍCHEM MRTVÝCH RTŮ. Vteřiny se zachvějí ~~závňem~~ a rozvlíni šťastně bojestný svět dávno pohaslý. Úlevná křídla mořské vlaštovky způsobují náraz už jen tím, že se ZPOD NICH NA VTEŘINU ZAPERLIL TEN JEJÍ DÁVNO HASLÝ SMÍCH /Mořská vlaštovka, Zápisník I/. Jen vteřiny nám dávají okoušet chuť života, chuť víc hořkou než sladkou.

Nejsugestivněji rozvíjí Šalda tento svůj obraz propadajícího se *prostoru*

časů v básni Přístav trosečný [Zápisník VIII]. Strž, kam se

/.../ nebe propadlo, kdy nevím,
je dávno tomu, snad před věky již, snad včera teprv,

je zákoutím, kde se všecko zavíjí do modravého světla přízračnosti:

je modrá tráva tu, jsou keře, je modrý pramen [...]

V hlubinách je slyšet tikot času, neznatelný, ale neúprosný:

A ticho. Čas teče jen, tep jeho neznatelně tiká,
tak slabě, jak by byl chorý. A přece věci
zde ohlodává, srdce tvoje podrážká ti v hrudi,
tvou paměť, tvou obraznost, sílu tvou ti oddrobuje,
aniž víš o tom, aniž to jen tušíš... po atomech.

Jsme ve strži, kde se rozpadají všechny ikarské sny, jsme obestíráni
sladkou září, která nás tichounce podává smrti a nicotě. Vládne tu

[...] modravé všeho v nicotu roztávání.

Tato atmosféru mají všechny ty Šaldovy zářivé podzimy, kdy je už tak
blízko ke tmám zimy, k ledovým hlubinám VŠEHO ZAPOMNĚNÍ. Tento pohyb
dolů znovu a znovu strhuje všecko, co chtělo stoupat vzhůru:

Ó dýmy marné vzpomínek minulých, hned už rozváté,
já k snění šílenému teď nit navlékám:
vás rád bych zachytil v vteřinu poslední; vy poznáte,
že do rubáše vás již tkám,

[V. vteřinu poslední, Zápisník IX]

Ale právě do tohoto teskného propadání ^{se} vždycky znovu ~~se~~ zařízne Šaldova
polemika s propastí. Vztyčí se tu ironie a šlehne proti rozpadu, napřímí
se tu bojovník, který vzdoruje andělu a s andělskou silou se vznáší nad
propadlinami zmaru. Čím větší je tma, tím Z VĚTŠÍCH HLOUBEK VROU PRAMENY.

Čím víc se blíží naše dny ke konci, tím prudčeji bije srdce:

Mé srdce směj se též, než mráz tě oková
a než se domkne k_xtohě led!

[Předjaří, Zápisník II]

MO DRAVÉ VŠEHO V NICOTU ROZTÁVÁNÍ má svůj věčný šaldovský protějšek

neumdlévajícím apelu: KLEKNI A LOKEJ! ZNOVA TI DOLIJÍ! [Pramen, Zá-

pisník II].

Jak byl pól zmarnění, nicoty, neobnovitelnosti původní plnosti v Šaldově lyrice silný, ukazuje ze závěru jeho tvorby zejména básně Zraněný pramen /1936/. Domnívám se, že je to přímo konfesijní básně a že tu lze vidět zvláštní inverzní paralelu ke známé Vlastní podobizně Karla Tomana. U Tomana je ovšem místo „zraněného pramene“ „zpěvavý pramen“, ale inscenace je obdobná: Toman umísťuje svůj zpěvavý pramen „daleko v hlubokém lese“; Šalda kdesi „dole na mýti“ za svítu měsíce. Zdroje jsou tu v obou básních hlubinné, skryté, u Tomana pramen vyjevuje „chuť hlubin a temnot“, u Šaldy v čas půlnoci, „z větších hloubek vrou prameny“. Ale namísto písně, jejíž pojmenování se u Tomana opakuje třikrát, akcentuje Šalda disharmonii, nepísňovost: „jak podivně sípeš“; „nářek tvůj jikavý, pláč dlouhý a zavilý“; „naříkat můžeš strhaným rytmem“. Avšak zpěv sám tu je spíš postulován: „chceš zpívat“. A pojmenování písně tu má téměř opačné významové pole: „něco jak píseň rozbitá, zakvílí, /jako by střepy úpěly. /.../“ Šaldův sonet Zraněný pramen proto vyúsťuje do úplně jiného prostoru a času než Vlastní podobizna Tomanova. Toman sice také ukazuje, jak se velký svět v jeho poezii proměňuje, jak ^{všacka} vesmírná touha a sen zástupů je nakonec jen písní „tichou a zádumčivou“, ale tato píseň přece jen „zní k hvězdám“. Tomanův prostor při veškerém melancholickém ztlumení si uchovává své hvězdné vzepětí a jeho čas se napájí z dávných hloubek, je prezentem, za nějž ručí sám koloběh krve, prezentem trvale bijícím. Ale Šaldův prostor ^{a čas} je rozřat ve dvě: proti mohutné půlnoci, kdy se na křídlech ^(nyti) rodí láska, je postaven nářek: kdesi nízko při zemi

Je půlnoc a z větších hloubek vrou prameny.
Teď láska světem jde, na křídlech vynéstí
chtěla by svět nebo jej obejmouti rameny.

A ty ji chceš zpívat. Ale jenom své neštěstí
naříkat můžeš strhaným rytmem: ret zraněný
a hrdlo proříznuté i vyrážku neřestí.

Člověk stacionárně ^(tráhaže) žije, žije spíš v baladickém čase a baladickém prostoru. I v této inverzi „zpěvavého pramene“ v „zraněný pramen“ je v Šaldově lyrice stále místo pro čin.

Poznámky

- 1/ Ovšem tato symbolistní výstavba není u Šaldy nijak autonomní. Dobře vymezuje vztah Šaldovy lyriky k symbolismu Jan Adam. Soudí, že Šalda ortodoxním symbolistou nikdy nebyl, že se nemohl spokojit s uzavřeností a nepřizpůsobivostí obrazného systému symbolismu, že neustále rozbíjel symbolistní meze: „V každé jeho básni, i když na čas se v ní vyhraní umělý svět obrazných znaků, najdeme místo, kde stěny tohoto světa jsou výbušně, často přímo násilnický a pro čtenáře nelibě prolamovány [...]“ [Doslov ke svazku Vrantíšek Xaver Šalda, Niké hezkřídla, Praha 1982, str. 91.]
- 2/ Specifickou dimenzi Šaldovy tzv. náboženskosti vyznačil Jiří Orten: „Šalda hledá svého Boha, přimkne se k němu, ale v zápětí jej ztrácí.“ [Šaldova poezie, Rozhledy 7, 1938, č. 7/8, cit. podle sborníku František Xaver Šalda, Praha 1968, str. 272.]
- 3/ Mohutný pól nicoty kongeniálně v Šaldově lyrice zachytil František Halas. Všiml si, že tento „sčítatel zrazených nocí a dnů“ žil ve své poezii nejvíce s mrtvými, zatímco jeho soudcovský meč stínal a šikoval živé: „Dávno» zhaslé smíchy «několika žen často truchlivě melodizovaly i nejrůcnější chválu zpívanou k mocnostem života.“ [Šalda básník, Listy pro umění a kritiku 5, 1937, č. 6/8, cit. podle sborníku František Xaver Šalda, Praha 1968, 264.]
- 4/ Svár okamžiku a věčnosti považuje pro Šaldův čas za klíčový Jan Adam: „Sotva se tu dotvoří nálada okamžiku v celé jeho jedinečnosti, hned zasrší jiskry, které nám prudkým přeskokem osvětlí cosi věčného. A obdobně jsou Šaldovy texty plné přeskoků v opačném směru, od věčného k časnému.“ [Doslov k výboru František Xaver Šalda, Niké bezkřídla, Praha 1982, str. 89-90.]
- 5/ Zcela vnějškový pohled na Šaldovu tendenci ke klasičnosti měl Pavel Fraenkel, když soudil, že „Šaldův „vystydlý a znehybnělý klasicismus není projevem síly, nýbrž toliko důslovcí ducha, nadaného přestylizovanou obrazností“ [F. X. Šalda a česká kritika, Literární svět, 1927-28, č. 6, 7, cit. podle výše uvedeného sborníku, 246].